

भारतीय संगीताचा इतिहास व विकास

इयत्ता बारावी

भारताचे संविधान

भाग ४ क

नागरिकांची मूलभूत कर्तव्ये

अनुच्छेद ५१ क

मूलभूत कर्तव्ये – प्रत्येक भारतीय नागरिकाचे हे कर्तव्य असेल की त्याने –

- (क) प्रत्येक नागरिकाने संविधानाचे पालन करावे. संविधानातील आदर्शांचा, राष्ट्रध्वज व राष्ट्रगीताचा आदर करावा.
- (ख) स्वातंत्र्याच्या चळवळीला प्रेरणा देणाऱ्या आदर्शांचे पालन करावे.
- (ग) देशाचे सार्वभौमत्व, एकता व अखंडत्व सुरक्षित ठेवण्यासाठी प्रयत्नशील असावे.
- (घ) आपल्या देशाचे रक्षण करावे, देशाची सेवा करावी.
- (ङ) सर्व प्रकारचे भेद विसरून एकोपा वाढवावा व बंधुत्वाची भावना जोपासावी. स्त्रियांच्या प्रतिष्ठेला कमीपणा आणतील अशा प्रथांचा त्याग करावा.
- (च) आपल्या संमिश्र संस्कृतीच्या वारशाचे जतन करावे.
- (छ) नैसर्गिक पर्यावरणाचे जतन करावे. सजीव प्राण्यांबद्दल दयाबुद्धी बाळगावी.
- (ज) वैज्ञानिक दृष्टी, मानवतावाद आणि जिज्ञासूवृत्ती अंगी बाळगावी.
- (झ) सार्वजनिक मालमत्तेचे जतन करावे. हिंसेचा त्याग करावा.
- (ञ) देशाची उत्तरोत्तर प्रगती होण्यासाठी व्यक्तिगत व सामूहिक कार्यात उच्चत्वाची पातळी गाठण्याचा प्रयत्न करावा.
- (ट) ६ ते १४ वयोगटातील आपल्या पाल्यांना पालकांनी शिक्षणाच्या संधी उपलब्ध करून द्याव्यात.

शासन निर्णय क्रमांक : अभ्यास-२११६/(प्र.क्र.४३/१६) एसडी-४ दिनांक २५.४.२०१६ अन्वये स्थापन करण्यात आलेल्या समन्वय समितीच्या दि. ३१.०१.२०२० रोजीच्या बैठकीमध्ये हे पाठ्यपुस्तक सन २०२०-२०२१ या शैक्षणिक वर्षापासून निर्धारित करण्यास मान्यता देण्यात आली आहे.

भारतीय संगीताचा इतिहास व विकास

इयत्ता बारावी

महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ, पुणे

G5X7R8

आपल्या स्मार्टफोनवर DIKSHA APP द्वारे पाठ्यपुस्तकाच्या पहिल्या पृष्ठावरील Q.R.Code द्वारे डिजिटल पाठ्यपुस्तक व पाठासंबंधित अध्ययन अध्यापनासाठी उपयुक्त दृकश्राव्य साहित्य उपलब्ध होईल.

प्रथमावृत्ती : २०२०

पुनर्मुद्रण : २०२१

© महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ, पुणे ४११००४
या पुस्तकाचे सर्व हक्क महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळाकडे राहतील. या पुस्तकातील कोणताही भाग संचालक, महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ यांच्या लेखी परवानगीशिवाय उद्धृत करता येणार नाही.

भारतीय संगीताचा इतिहास व विकास अभ्यासगट

डॉ. संदीपान जगदाळे

डॉ. हरीभाऊ खंडारे

प्रा. हरीसर्वोत्तम जोशी

श्री. जयराम कलसी

श्री. ज्ञानेश्वर गाडगे

श्रीमती आनंदी देशमुख

डॉ. स्नेहल शेंबेकर

डॉ. अर्चना अंभोरे

प्रा. ऋषिकांत मेसेकर

डॉ. अजयकुमार लोळगे (सदस्य- सचिव)

अक्षरजुळवणी

पाठ्यपुस्तक मंडळ, पुणे

मुखपृष्ठ व सजावट

श्रीमती प्रज्ञा काळे

अंतर्गत चित्राकृती

श्री. अभिजीत धोत्रे

निर्मिती

श्री. सच्चिदानंद आफळे,

मुख्य निर्मिती अधिकारी

श्री. संदीप आजगावकर,

निर्मिती अधिकारी

कागद

७० जी.एस.एम. क्रीमवोन्ह

मुद्रणादेश

N/PB/2021-22/Qty. 2000

मुद्रक

M/s S Graphix (I) Pvt. Ltd, Thane

प्रमुख संयोजक

डॉ. अजयकुमार लोळगे

विशेषाधिकारी कार्यानुभव व

प्र. विशेषाधिकारी, कला शिक्षण,

प्र. विशेषाधिकारी, आरोग्य व शारीरिक शिक्षण,

पाठ्यपुस्तक मंडळ, पुणे

प्रकाशक

विवेक उत्तम गोसावी

नियंत्रक,

पाठ्यपुस्तक निर्मिती मंडळ,

प्रभादेवी, मुंबई - २५

भारताचे संविधान

उद्देशिका

आम्ही, भारताचे लोक, भारताचे एक सार्वभौम
समाजवादी धर्मनिरपेक्ष लोकशाही गणराज्य घडविण्याचा
व त्याच्या सर्व नागरिकांस:

सामाजिक, आर्थिक व राजनैतिक न्याय;
विचार, अभिव्यक्ती, विश्वास, श्रद्धा
व उपासना यांचे स्वातंत्र्य;
दर्जाची व संधीची समानता;

निश्चितपणे प्राप्त करून देण्याचा

आणि त्या सर्वांमध्ये व्यक्तीची प्रतिष्ठा

व राष्ट्राची एकता आणि एकात्मता

यांचे आश्वासन देणारी बंधुता

प्रवर्धित करण्याचा संकल्पपूर्वक निर्धार करून;

आमच्या संविधानसभेत

आज दिनांक सव्वीस नोव्हेंबर, १९४९ रोजी

याद्वारे हे संविधान अंगीकृत आणि अधिनियमित

करून स्वतःप्रत अर्पण करित आहोत.

राष्ट्रगीत

जनगणमन-अधिनायक जय हे
भारत-भाग्यविधाता ।
पंजाब, सिंधु, गुजरात, मराठा,
द्राविड, उत्कल, बंग,
विंध्य, हिमाचल, यमुना, गंगा,
उच्छल जलधितरंग,
तव शुभ नामे जागे, तव शुभ आशिस मागे,
गाहे तव जयगाथा,
जनगण मंगलदायक जय हे,
भारत-भाग्यविधाता ।
जय हे, जय हे, जय हे,
जय जय जय, जय हे ॥

प्रतिज्ञा

भारत माझा देश आहे. सारे भारतीय
माझे बांधव आहेत.

माझ्या देशावर माझे प्रेम आहे. माझ्या
देशातल्या समृद्ध आणि विविधतेने नटलेल्या
परंपरांचा मला अभिमान आहे. त्या परंपरांचा
पाईक होण्याची पात्रता माझ्या अंगी यावी म्हणून
मी सदैव प्रयत्न करीन.

मी माझ्या पालकांचा, गुरुजनांचा आणि
वडीलधाऱ्या माणसांचा मान ठेवीन आणि
प्रत्येकाशी सौजन्याने वागेन.

माझा देश आणि माझे देशबांधव यांच्याशी
निष्ठा राखण्याची मी प्रतिज्ञा करीत आहे. त्यांचे
कल्याण आणि त्यांची समृद्धी ह्यांतच माझे
सौख्य सामावले आहे.

प्रस्तावना

इयत्ता बारावीचे 'भारतीय संगीताचा इतिहास व विकास' हे पाठ्यपुस्तक तुमच्या हाती देताना आनंद होत आहे. आजच्या धावपळीच्या व स्पर्धेच्या युगात तणावमुक्त व आनंदी जीवन जगता यावे, भारतीय संगीतातील गायन, वादन, नृत्य व नाट्य यांची ओळख व्हावी हे विचारात घेऊन या पाठ्यपुस्तकातील पाठ व स्वाध्याय यांची योजना केलेली आहे. पाठ्यपुस्तकाच्या सुरुवातीलाच क्षमता विधाने दिली आहेत. त्यावरून कोणती सांगीतिक कौशल्ये तुम्हांला आत्मसात करावयाची आहेत याची कल्पना येऊ शकेल.

दैनंदिन जीवनात संगीताला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. त्यामुळे मनोरंजन, तणावमुक्ती व आनंद प्राप्ती करून घेण्यासाठी हे पाठ्यपुस्तक निश्चितच उपयुक्त ठरेल. अध्ययन प्रक्रिया सुलभ होण्यासाठी बंदिशी स्वरलेखनासह दिलेल्या आहेत.

पाठ्यपुस्तकाच्या अंतरंगात डोकावल्यावर लक्षात येईल की त्यामध्ये विविध सांगीतिक संकल्पना, गायन, वादन व नृत्य प्रकारांचा समावेश केला आहे. भारतीय संगीताचा देदीप्यमान वारसा सांगणारा इतिहास समाविष्ट केला आहे. काही कलावंतांचा आपणास परिचय होणार आहे. सर्व पाठांतील आशय व सांगीतिक वैविध्य तुम्हांला कलावंत होण्यास नक्कीच खुणावेल. त्याहीपेक्षा कठोर परिश्रमाची तयारी, शालीनता, विनयशीलता व नम्रपणा असे गुण विकसित होण्यासाठी मदत करेल.

गुरुकुल पद्धती आणि आधुनिक संगीत शिक्षण पद्धती तसेच संगीत विकासात विज्ञानाचे महत्त्व याविषयी विस्तृत माहिती पाठांद्वारे देण्यात आली आहे. पाठाखालील स्वाध्यायाचे स्वरूप आणि वैविध्यपूर्ण रचना हे या पाठ्यपुस्तकाचे वैशिष्ट्य आहे. स्वाध्याय तुम्हांला पाठाचे अंतरंग समजून घेण्यास मदत करतील. तुमच्यातील कल्पकता, सर्जनशीलता, विचारशक्ती आणि आकलनशक्ती विकसित करण्यासाठी हे स्वाध्याय निश्चितच उपयुक्त ठरतील. गुरूंचे मार्गदर्शन आणि तुमचा सातत्यपूर्ण रियाज यातून तुम्हांला ईप्सित साध्य करता येईल.

अध्ययन प्रक्रिया आनंददायी होण्यासाठी क्यू. आर. कोडद्वारे दृकश्राव्य माहिती आपणास उपलब्ध होईल. अध्ययन-अध्यापन प्रभावीपणे, सहजतेने व आनंदाने होण्याचा हेतू यातून साधला जाईल. पाठ्यपुस्तक वापरताना काही शंका वा अडचणी आल्यास मंडळाला जरूर कळवाव्यात.

पुणे

दिनांक : २१ फेब्रुवारी २०२०

भारतीय सौर : २ फाल्गुन १९४१

(विवेक उत्तम गोसावी)

संचालक

महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व
अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ, पुणे.४

मित्रहो,

संगीत हा मानवी जीवनाचा अविभाज्य घटक आहे. स्वानंद, मनोरंजन, श्रमपरिहार, व्यक्तिमत्त्व विकास किंबहुना चरितार्थासाठीही संगीत उपयुक्त ठरते. असा आनंददायी, महत्त्वपूर्ण आणि तितकाच आव्हानात्मक असलेला 'भारतीय संगीताचा इतिहास व विकास' हा विषय शिकवण्याची जबाबदारी आपण पार पाडणार आहात त्याबद्दल आपले प्रथमतः मनःपूर्वक अभिनंदन!

अध्ययन-अध्यापन प्रक्रिया

- (१) या अभ्यासक्रमात गायन, वादन, नृत्य व नाट्य या विषयांची ओळख करून देण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यामुळे विद्यार्थ्यांतील सुप्त कलागुण ओळखून त्यांना प्रोत्साहन देण्याची आवश्यकता आहे.
- (२) पुस्तकातील सर्व घटक ज्ञानरचनावादी पद्धतीने शिकवणे अपेक्षित आहे. त्यासाठी प्रत्येक घटकानंतर काही स्वाध्याय, स्वमत, स्वनिर्मिती, आकृतिबंध पूर्ण करणे व इतर उपक्रम देण्यात आले आहेत. कोणतेही प्रकरण शिकवण्याआधी त्याचा अभ्यास करून त्यातील उपक्रमांचे नियोजन तुम्हांला करावयाचे आहे.
- (३) विद्यार्थ्यांना अधिकाधिक ज्ञान मिळावे, तसेच अध्ययन प्रक्रिया आनंददायी व्हावी यासाठी दिलेला क्यू. आर. कोड हे या पुस्तकाचे वैशिष्ट्य आहे.
- (४) सौंदर्यदृष्टी, वैयक्तिक जाणीव, स्वविकास हे कलाशिक्षणाचे मूळ ध्येय असल्यामुळे केवळ निर्देशवजा अध्यापन नव्हे तर आंतरक्रियात्मक पद्धतीने अध्यापन करणे अपेक्षित आहे.
- (५) विद्यार्थ्यांमध्ये उत्तम कलाकार किंवा व्यावसायिक कलाकार म्हणून आवश्यक कौशल्ये विकसित होतील या दृष्टीने प्रयत्न करणे अपेक्षित आहे. यासाठी विविध कलाकरांच्या मुलाखती, भेटी आयोजित कराव्यात. विविध संकेतस्थळांवरून अधिक माहिती मिळवावी.
- (६) भारतीय संगीत या विषयात खालीलप्रमाणे चार प्रात्यक्षिक विषयांचा समावेश केला आहे. या प्रात्यक्षिक विषयांपैकी **कोणताही एक प्रात्यक्षिक विषय** विद्यार्थ्यांना त्यांच्या आवडीनुसार घेता येईल.

(अ) कंठ शास्त्रीय संगीत	(क) वाद्य संगीत
(ब) कंठ सुगम संगीत	(ड) तालवाद्य
- (७) विषयाची महती, उपयोगिता व सार्थकता सिद्ध करण्याचे आव्हान आपणा सर्वांपुढे आहे. हे सर्व पेलण्यासाठी व इच्छित ध्येय साध्य करण्यासाठी हे पुस्तक निश्चितच उपयुक्त ठरेल असा विश्वास वाटतो. कंठ शास्त्रीय संगीत, कंठ सुगम संगीत आणि वाद्य संगीत या विषयांतील सादरीकरण हा भाग परीक्षेत विद्यार्थ्यांच्या अभ्यासक्रमाचे सादरीकरण असा असेल. या सादरीकरणाची तयारी परीक्षेच्या दृष्टीकोनातून करून घेणे अपेक्षित आहे. **या पुस्तकात काही नमुनादाखल उदाहरणे, गीते, बंदिशी इत्यादी दिली आहेत. शिक्षकांनी त्यामध्ये प्रात्यक्षिक विषयानुरूप बदल करण्यास हरकत नाही.** सतार वाद्य शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांना वाद्य संगीत पाठ्यक्रमात दिलेल्या गती शिकवणे अपेक्षित आहे तर इतर वाद्य शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांना वाद्यसंगीतातील गती शिवाय कंठ शास्त्रीय संगीत अंतर्गत दिलेले छोटे ख्याल व बडे ख्याल वाजवण्यास हरकत नाही.

यापूर्वी भारतीय संगीताचा इतिहास व विकास या विषयाची शिक्षक हस्तपुस्तिका तयार करण्यात येत असे. परंतु यावर्षी प्रथमच 'भारतीय संगीत' विषयाचे पाठ्यपुस्तक तयार केले आहे. याचा उपयोग विद्यार्थी, शिक्षक तसेच पालक व जिज्ञासू वाचकांना निश्चित होईल, असे अभ्यास गटास वाटते.

या पुस्तिकेच्या गुणवत्ता परीक्षणाचे काम श्रीमती सुषमा पाठक आणि श्री. रवींद्र क्षीरसागर यांनी केले. अभ्यासगट त्यांचे आभारी आहे.

अभ्यास गट

भारतीय संगीताचा इतिहास व विकास

पाठ्यपुस्तक मंडळ, पुणे

विद्यार्थ्यांसाठी

विद्यार्थी मित्रांनो,

इयत्ता बारावीमध्ये आपले स्वागत. 'भारतीय संगीताचा इतिहास व विकास' हे पुस्तक आपल्या हाती देताना विशेष आनंद होत आहे. भारतीय संगीताने कलेच्या अभ्यासक्रमाने सुरुवातीपासूनच आपली एक वेगळी ओळख निर्माण केली आहे. सदर पुस्तकाच्या माध्यमातून केवळ भारतीय संगीताचा इतिहास व विकास ज्ञात होणे एवढ्यावरच मर्यादित न राहता स्वतःला देखील सांगीतिक विकास व नवनिर्मितीचा आनंद घेता येणार आहे. त्या दृष्टीने या विषयामध्ये सैद्धांतिक व प्रात्यक्षिक असे दोन भाग आहेत. सैद्धांतिक हा भाग अनिवार्य आहे तर प्रात्यक्षिकांमधून तुमच्या आवडीनुसार कोणत्याही एका प्रात्यक्षिकाची निवड तुम्हांला करता येईल.

संगीत हा आपल्या जीवनातील एक अविभाज्य घटक असल्याने संगीताच्या साहाय्याने आपले जीवन, जीवनातील प्रत्येक क्षण प्रफुल्लित होण्यास मदत होते. संगीत हे माणसाला मानसिक स्वास्थ्य प्रदान करण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावत असते.

या पुस्तकाचा विचार करताना दैनंदिन जीवन व संगीत त्याचबरोबर भारतीय संगीताचा प्राचीन काळापासून ते आजपर्यंतच्या काळापर्यंतचा कालपरत्वे बदललेला इतिहास संक्षिप्त स्वरूपात मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. गायन, वादन व नृत्य-नाट्य या संकल्पना स्पष्ट करत असताना त्यामध्ये येणाऱ्या महत्त्वाच्या परिभाषा, रागांची, गीतांची, तालांची तसेच नृत्यसंकल्पनांची संक्षिप्त माहिती दिली आहे. आपले संपूर्ण जीवन कलेला वाहिले आहे, कलेची अखंड सेवा केली आहे, अशा काही कलाकारांच्या जीवनाचे थोडक्यात चित्रण मांडण्याचा प्रयत्नदेखील या पुस्तकाच्या माध्यमातून केला आहे. त्यांची अधिक माहिती आपण इंटरनेट, मासिके, संदर्भ पुस्तकांमधून मिळवणे अपेक्षित आहे.

कला ही शास्त्र व क्रियात्मक स्वरूपात विभागलेली असते. शास्त्राबरोबरच क्रियात्मक म्हणजेच प्रात्यक्षिक कार्यावरही भर देत असताना कंठ शास्त्रीय संगीत, कंठ सुगम संगीत, वाद्य संगीत व तालवाद्य संगीत या विषयांचा समावेश प्रात्यक्षिकांमध्ये केलेला आहे. प्रात्यक्षिकांचा सरावही (रियाज) तितकाच महत्त्वाचा घटक आहे. त्या दृष्टीने शिक्षकांच्या मार्गदर्शनाखाली सराव करावा.

या पुस्तकातील प्रत्येक पाठाच्या शेवटी स्वाध्याय दिलेला आहे. स्वाध्याय कृतिपत्रिकेवर आधारित तयार केला आहे. स्वमत, स्वतःच्या संकल्पना, संदर्भ ग्रंथ विचारात घेऊन स्वाध्याय सोडवणे आवश्यक आहे.

भारतीय संगीताचा इतिहास व विकास या पुस्तकाच्या माध्यमातून संगीत विषयाचा अभ्यास करण्यासाठी आपणांस शुभेच्छा!

अभ्यास गट

भारतीय संगीताचा इतिहास व विकास
पाठ्यपुस्तक मंडळ, पुणे

भारतीय संगीताचा इतिहास व विकास

क्षमता विधाने

- (१) स्वातंत्र्यपूर्व काळापासून स्वातंत्र्योत्तर काळापर्यंत संगीताच्या विविध कालखंडांचे विश्लेषण करून संगीताच्या बदलत्या स्वरूपाची चिकित्सा करण्याची क्षमता विकसित होणे.
- (२) सामवेदामध्ये ईश्वर भक्तीपुरते मर्यादित असलेले संगीत कालांतराने कसे बदलत गेले, नवनवीन सांगीतिक ग्रंथ व गीतप्रकारांचा कसा विकास झाला याबद्दलची जाणीव निर्माण होणे.
- (३) निसर्गातील संगीताचे व मानवनिर्मित संगीताचे श्रवण करून दोन्ही प्रकारच्या संगीताची स्वानुभूती घेण्याची क्षमता विकसित होणे.
- (४) विविध संगीत प्रकार ऐकून नवीन रचना निर्माण करण्याची क्षमता विकसित होणे.
- (५) संगीताच्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांमध्ये राष्ट्रीय एकात्मतेची भावना वाढीस लागणे.
- (६) विविध सांगीतिक परिभाषांचा अभ्यास करताना चिकित्सक वृत्ती वृद्धिंगत करणे.
- (७) अभिजात संगीत कलेच्या सादरीकरणासाठी मूळ परिभाषा समजून घेणे.
- (८) संगीताच्या विविध व्याख्या अभ्यासून संगीतातील विविध प्रकारांचे सादरीकरण करण्याची क्षमता विकसित होणे.
- (९) भारतीय संगीतातील विविध तालांची ओळख होणे.
- (१०) विविध तालांचा परिचय होऊन ते अभिव्यक्त करण्याची क्षमता निर्माण होणे.
- (११) विविध तालांचा अभ्यास करून तालांचे सादरीकरण करण्याची क्षमता / कौशल्य निर्माण होणे.
- (१२) गायन-वादनचे सादरीकरण करताना तालांचे योग्य उपयोजन करण्याची क्षमता विकसित होणे.
- (१३) विविध गीत प्रकार व नृत्य प्रकारांची माहिती होणे.
- (१४) विविध गीतप्रकार व सादरीकरण करण्याची क्षमता विकसित होणे.
- (१५) एखाद्या नृत्य अथवा संगीत प्रकारांच्या कलाविष्काराचे निरीक्षण करून त्यातील स्वतःला भावणाऱ्या जागांना दाद देण्याची क्षमता वाढीस लागणे.
- (१६) विविध संगीत प्रकारांचा स्वीकार करण्याची क्षमता वाढणे.
- (१७) संगीताचा देदीप्यमान वारसा जोपासण्याची क्षमता वाढीस लागणे.
- (१८) घन, अवनद्ध, सुषिर व तत् वाद्यांची रचना, वादनशैली यांबाबत विद्यार्थ्यांमध्ये अभ्यास करण्याचा दृष्टिकोन विकसित होणे.
- (१९) भारतीय संगीतातील विविध वाद्यांचा परिचय होणे.
- (२०) संगीत प्रकाराच्या आवश्यकतेनुसार योग्य वाद्यांचा उपयोग करण्याचे ज्ञान होणे.
- (२१) एखाद्या नवीन वाद्याची निर्मिती करण्याचे कौशल्य विकसित होणे.
- (२२) पं. पलुस्कर, पं. भीमसेन जोशी व पं. रविशंकर यांसारख्या महान कलाकारांच्या जीवन चरित्रांच्या अभ्यासातून त्यांच्यासारखे यशस्वी कलाकार घडण्यासाठी प्रेरणा मिळणे.
- (२३) थोर कलावंतांचे कार्य अभ्यासून विद्यार्थ्यांनी कलावंतासारखे ध्येय निश्चित करणे.
- (२४) कलावंतांनी निर्माण केलेल्या राग, रचना इत्यादींचा अभ्यास करून विद्यार्थ्यांमध्ये त्यांच्या प्रतिभेनुसार नवनिर्मिती करण्याची क्षमता निर्माण होणे.
- (२५) भारतीय संगीत कलेबद्दलची जाणीव व कलेचे महत्त्व समजून घेणे.
- (२६) संगीताच्या माध्यमातून स्वतःच्या भावना, विचार व अनुभव व्यक्त करता येण्याची क्षमता विकसित होणे.

प्रात्यक्षिक विषय (कोणताही एक विषय)

- (१) कंठ शास्त्रीय संगीत
- (२) कंठ सुगम संगीत
- (३) वाद्यसंगीत
- (४) तालवाद्य

अनुक्रमणिका

भारतीय संगीताचा इतिहास व विकास (तात्त्विक)

अ.क्र.	पाठाचे नाव	पृष्ठ क्रमांक	
१.	संगीत शिक्षण (पारंपरिक व आधुनिक)	०१	
	१.१ गुरुशिष्य परंपरा व आधुनिक संगीत शिक्षण पद्धती		
	१.२ आधुनिक संगीत शिक्षणात विज्ञानाचा सहयोग		
२.	भारतीय संगीताचा इतिहास	०५	
	२.१ स्वातंत्र्यपूर्व कालखंड	२.२ स्वातंत्र्योत्तर कालखंड	
३.	सांगीतिक परिभाषा	०८	
४.	गायन	१०	
	४.१ शास्त्रीय संगीत - ख्याल	४.३ सुगम संगीत - गझल	
	४.२ उपशास्त्रीय संगीत - ठुमरी	४.४ लोकसंगीत - पोवाडा	
५.	वादन	१३	
	५.१ सतार	५.३ जलतरंग	
	५.२ सनई	५.४ ढोलकी (तालवाद्य घटक क्र. ३ मध्ये)	
६.	ताल परिचय	१६	
	६.१ दिपचंदी	६.४ एकताल	६.७ भजनी
	६.२ धुमाळी	६.५ चौताल	
	६.३ धमार	६.६ खेमटा	
७.	नृत्य	१९	
	७.१ भरतनाट्यम्	७.३ लावणी	
	७.२ कुचिपुडी	७.४ भांगडा	
८.	नाट्य	२३	
	महाराष्ट्रातील नाट्यसंगीत (स्वातंत्र्योत्तर कालखंड)		
९.	चरित्र	२६	
	९.१ पं.वि.दि.पलुस्कर	९.३ पं. मृणालिनी साराभाई	
	९.२ पं. रविशंकर	९.४ बालगंधर्व	
प्रात्यक्षिक विषय			
१	कंठ शास्त्रीय संगीत	३६	
२	कंठ सुगम संगीत	५७	
३	वाद्य संगीत	७०	
४	तालवाद्य	८३	

प्रात्यक्षिक विषय

१. कंठ शास्त्रीय संगीत

अ.क्र.	घटक	उपघटक		
१	स्वर परिचय	१.१ शुद्ध स्वर	१.२ विकृत स्वर	१.३ स्वर अलंकार
२	रागांची शास्त्रीय माहिती (ओळख)	२.१ राग - बिहाग २.२ राग - भैरवी २.३ राग - केदार	२.४ राग - बागेश्री २.५ राग भैरवी २.६ राग - मालकंस	२.७ राग - खमाज (वाद्यसंगीत घटक क्र. २ मध्ये पहावा.)
३	रागांचा स्वरविस्तार	३.१ राग - भूपाली ३.२ राग - यमन	३.३ राग - बागेश्री ३.४ राग - बिहाग	३.५ राग - केदार
४	सादरीकरण(छोटा ख्याल) (२ अपेक्षित)	४.१ राग - खमाज ४.२ राग - मालकंस ४.३ राग -बागेश्री	४.४ राग - बिहाग ४.५ राग - केदार ४.६ राग - भैरव	स्थायी - अंतरा दोन दोन आलाप - ताना अपेक्षित
५	सादरीकरण (बडा ख्याल) (१ अपेक्षित)	५.१ राग - भूपाली	५.२ राग - यमन	एक बडा ख्याल अपेक्षित
६	सादरीकरण	६.१ तराणा ६.२ धृपद	(अभ्यासक्रमातील कोणत्याही किमान एका रागामध्ये)	
७	सादरीकरण	७.१ लक्षणगीत ७.२ सरगमगीत	(अभ्यासक्रमातील कोणत्याही किमान एका रागामध्ये घटक क्र. ४ मधील राग)	
८	तालपरिचय (प्रात्यक्षिकासह)	८.१ इयत्ता ११ वीचे सर्व ताल ८.२ दिपचंदी	८.३ चौताल ८.४ धमार ८.५ एकताल	(तात्त्विकमधील घटक क्र. ६ मध्ये पहावा.)
९	पारिभाषिक शब्दांच्या व्याख्या(प्रात्यक्षिकासह)	९.१ आलाप ९.२ तान	९.३ मींड ९.४ कणस्वर ९.५ मुर्की	(तात्त्विकमधील घटक क्र. ३ मध्ये पहावा.)
१०	स्वरलेखन	घटक क्र. ३ व घटक क्र. ४ मधील रागांपैकी एका रागात एका छोटा ख्यालाच्या बंदिशीचे स्वरलेखन करणे.		
११	सादरीकरण	११.१ जन - गण - मन	११.२ वंदे मातरम् (इयत्ता ११ वी च्या पुस्तकात पहावे)	
१२	प्रात्यक्षिक नोंदवही	प्रात्यक्षिकांची नोंद करणे. (या घटकासाठी स्वतंत्र वही तयार करून त्यामध्ये स्वरलेखन व इतर माहितीची नोंद करणे अपेक्षित आहे.)		

२. कंठ सुगम संगीत

अ.क्र.	घटक	उपघटक		
१	स्वर परिचय	१.१ शुद्ध स्वर	१.२ विकृत स्वर	१.३ स्वरालंकार
२	रागांची शास्त्रीय माहिती (ओळख)	२.१ राग - दुर्गा २.२ राग - केदार २.३ राग - देस	२.४ राग - भीमपलास २.५ राग - खमाज २.६ राग - बागेश्री	२.७ राग - तिलककामोद २.८ राग - पहाडी
३	सादरीकरण	३.१ भजन ३.२ भावगीत ३.३ चित्रपटगीत	३.४ गझल ३.५ लोकगीत ३.६ नाट्यगीत	(भजन व नाट्यगीत अभ्यासक्रमातील रागांवर घटक क्र. २ वर आधारीत)

४	रागस्वरूप सादरीकरण	४.१ आरोह-अवरोह व मुख्यअंग (घटक क्र. २ मधील राग)	४.२ सरगम गीत (घटक क्र. २ मधील राग)	
५	समूहगीत सादरीकरण	५.१ देशभक्तीपर गीत ५.२ प्रार्थना	५.३ स्वागतगीत ५.४ गोंधळ	५.५ पोवाडा
६	तालपरिचय (प्रात्यक्षिकासह)	६.१ इयत्ता ११ वीचे सर्व ताल ६.२ ताल - खेमटा	६.३ ताल - धुमाळी ६.४ ताल - भजनी	(तात्त्विकमधील घटक क्र. ६ मध्ये पहावा.)
७	पारिभाषिक शब्दांच्या व्याख्या	७.१ स्वरांचे प्रकार	७.२ पकड	(तात्त्विकमधील घटक क्र. ३ मध्ये पहावा.)
८	स्वरलेखन	८.१ सरगम गीत	८.२ नाट्यगीत	(किमान एक अपेक्षित)
९	सादरीकरण	९.१ जन - गण - मन	९.२ वंदे मातरम् (इयत्ता ११ वी च्या पुस्तकात पहावे)	
१०	प्रात्यक्षिक नोंदवही	प्रात्यक्षिकांची नोंद करणे. (या घटकासाठी स्वतंत्र वही तयार करून त्यामध्ये स्वरलेखन व इतर माहितीची नोंद करणे अपेक्षित आहे.)		

३. वाद्य संगीत (हार्मोनियम / बासरी / व्हायोलिन / सतार)

अ.क्र.	घटक	उप घटक		
१	स्वर परिचय	१.१ शुद्ध स्वर	१.२ विकृत स्वर	१.३ स्वरालंकार
२	रागांची शास्त्रीय माहिती (ओळख)	२.१ राग - बिहाग २.२ राग - भैरव २.३ राग - केदार	२.४ राग - बागेश्री २.५ राग - भैरवी २.६ राग - मालकंस	२.७ राग - खमाज २.८ राग - पटदीप
३	राग विस्तार	३.१ राग - भूपाली ३.२ राग - यमन ३.३ राग - बागेश्री	३.४ राग - बिहाग ३.५ राग - केदार	(कंठशास्त्रीय संगीत घटक क्र. ३ मध्ये पहावा.)
४	सादरीकरण (रजाखानी गत)	४.१ राग - मालकंस ४.२ राग - खमाज	स्थायी - अंतरा दोन दोन आलाप - ताना अपेक्षित	(किमान एक राग अपेक्षित)
५	सादरीकरण (मसीतखानी गत)	५.१ राग - भूपाली	५.२ राग - यमन	(किमान एक राग अपेक्षित)
टीप : अन्य वाद्यसंगीतासाठी कंठशास्त्रीय संगीतामध्ये दिलेल्या ख्यालानुसार अभ्यास करता येईल.				
६	सादरीकरण धून	६.१ खमाज	६.२ काफी	६.३ भैरवी
७	तालपरिचय (प्रात्यक्षिकासह)	७.१ इयत्ता ११ वीचे सर्व ताल ७.२ दिपचंदी	७.३ चौताल ७.४ धमार ७.५ एकताल	(तात्त्विकमधील घटक क्र. ६ मध्ये पहावा.)
८	पारिभाषिक शब्दांच्या व्याख्या	८.१ आलाप ८.२ मींड	८.३ सूत ८.४ जमजमा ८.५ घसीट	(तात्त्विकमधील घटक क्र. ३ मध्ये पहावा.)

९	स्वरलेखन	घटक क्र. ३ व घटक क्र. ४ मधील रागांपैकी एका रागात एका रजाखानी गतीचे स्वरलेखन करणे.	
१०	सादरीकरण	१०.१ जन - गण - मन	१०.२ वंदे मातरम् (इयत्ता ११ वी च्या पुस्तकात पहावे)
११	प्रात्यक्षिक नोंदवही	प्रात्यक्षिकांची नोंद करणे. (या घटकासाठी स्वतंत्र वही तयार करून त्यामध्ये स्वरलेखन व इतर माहितीची नोंद करणे अपेक्षित आहे.)	

४. तालवाद्य

अ.क्र.	घटक	उपघटक (ताल्विक)		
१	संगीतात तालाचे महत्त्व			
२	पारिभाषिक शब्दांच्या व्याख्या व स्पष्टीकरण	२.१ कायदा २.२ रेला २.३ तिहाई २.३.१ दमदार तिहाई	२.३.२ बेदम तिहाई २.४ मुखडा २.५ मोहरा	२.६ टुकडा २.७ परन २.८ लग्गी
३	तालवाद्यांचे विस्तृत अध्ययन (भारतीय व पाश्चात्य)	३.१ पखवाज ३.४ ड्रमसेट	३.२ ढोलक ३.५ रिदम मशीन	३.३ ढोलकी
४	स्वतंत्र वादन			
५	लय आणि लयीचे प्रकार	५.१ विलंबित लय ५.२ मध्य लय	५.३ द्रुत लय	
६	तालपरिचय व ताललिपीबद्ध	६.१ ताल परिचय	६.२ ताल लिपीबद्ध करणे	
७	तालवादकांची जीवनचरित्रे	७.१ उ. झाकीर हुसेन	७.२ पं. भवानी शंकर	७.३ पं. स्वपन चौधरी

अ.क्र.	घटक	उपघटक (प्रात्यक्षिक)		
१	खालील तालात लिपीबद्ध करणे. (कायदा आणि टुकडा)	१.१ त्रिताल	१.२ झपताल	
२	सादरीकरण	२.१ कायदा, मोहरा, टुकडा, चक्रदार, लग्गी, परन इत्यादी वादन प्रकारांचे सादरीकरण.	२.२ इयत्ता ११वीच्या सर्व तालांची माहिती सांगणे व ताल वाजवणे.	२.३ इयत्ता ११ वीचे सर्व ताल हातावर टाळी व खाली दाखवून म्हणणे.
३	स्वतंत्र तबलावादन लहारा साथीबरोबर सादर करणे	३.१ त्रिताल	३.२ झपताल	
४	विविध तालवाद्य वादन	४.१ पखवाज वादन	४.२ ढोलकी वादन	
५	साथसंगत			
६	प्रात्यक्षिक नोंदवही	प्रात्यक्षिकांची नोंद करणे. (या घटकासाठी स्वतंत्र वही तयार करून त्यामध्ये अभ्यासक्रमातील विविध ताल व इतर वाद्यवादनांविषयी नोंद करणे अपेक्षित आहे.)		